

УДК 1(477)

DOI: 10.30840/2413-7065.4(81).2021.244880

СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: СУТНІСТЬ, ТРАНСФОРМАЦІЯ, КОНСОЛІДАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

Валентин КРИСАЧЕНКО

orcid.org/0000-0002-4965-2750

доктор філософських наук, професор,

завідувач відділу військово-патріотичного виховання НДІУ

Анотація. Дослідження присвячено феномену соціального капіталу українського суспільства як сукупності креативних ресурсів соціуму, взаємини в якому будуються на основі морально-етичних регулятивних принципів. Здійснено аналіз виникнення та функціонування національного соціального капіталу, визначено чинники його підтримки та використання, значення для консолідації громадянських зусиль із захисту національних інтересів України. В традиційній культурі взаємини між людьми ґрунтувалися на засадах довіри, відповідальності, обов'язковості, пошанування, добра та справедливості, колективної турботи за ближнього, відданості Батьківщині. Іноземна наруга нав'язувала в Україні чужорідну матрицю поведінки, канонами якої ставилися служіння владі, обман, ненависть до інших та зневага до слабших, що істотно впливало на повноту та зміст соціального капіталу українства. Особливу увагу звернено на категорії довіри та зради: перша постає наснажуючим джерелом зростання соціального капіталу, друга – його руйнівником та засобом примноження ресурсності агресорів. Наголошено на функціях основних форм соціального капіталу – зв'язуючого та об'єднуючого: у першому випадку йдеться про інтегруючі зв'язки всередині групи (спільноти), в другому – міжгрупові позитивні взаємодії. Груповий соціальний капітал може негативно впливати на загальносуспільний лад у разі протиставлення локальних норм і цінностей загальнонаціональним регулятивам. У сучасних умовах пріоритетного значення набуває поєднання евристичного потенціалу архетипових звичаїв мультикультурного українського суспільства із модерними демократичними механізмами формування соціального капіталу. Останнє передбачає набуття нормативного статусу відносин довіри та відповідальності між громадянським суспільством та владою у різних сферах діяльності (виробництво, фінанси, торгівля тощо) та ін. Секторальна індексація соціального капіталу України засвідчує існування проблемних зон, пов'язаних із втратою соціального капіталу внаслідок низького рівня довіри до різних гілок влади, корупцією, неефективними економічними реформами, недосконалим суддівством та колабораціонізмом.

Ключові слова: Україна; соціальний капітал; гуманітарні цінності; довіра; віра; традиції; колонізація; русифікація; зрада; звичай; російська агресія; колабораціонізм; клановість.

SOCIAL CAPITAL OF UKRAINIAN SOCIETY: ESSENCE, TRANSFORMATION, CONSOLIDATION POTENTIAL

Valentyn KRYSACHENKO

Doctor of Philosophical Sciences, professor,

Head of the Military and Patriotic Education Department of RIUS

Annotation. The study is devoted to the phenomenon of social capital of the Ukrainian society as a set of creative resources of society, relationships in which are built on the basis of moral and ethical

regulatory principles. The analysis of the origin and functioning of the national social capital is carried out, the factors of its support and use, the significance for the consolidation of civil efforts to protect the national interests of Ukraine are determined. In traditional culture, relationships between people were based on the principles of trust, responsibility, obligation, respect, kindness and justice, collective care for others, devotion to the Fatherland. Foreign abuse imposed on Ukraine a foreign matrix of behavior, the canons of which were service to the government, deception, hatred of others and contempt for the weak, which significantly affected the completeness and content of the social capital of Ukrainians. Particular attention is paid to the categories of trust and betrayal: the first is an inspiring source of growth of social capital, the second – its destroyer and a means of increasing the resources of aggressors. Emphasis is placed on the functions of the main forms of social capital – connecting and unifying: in the first case we are talking about integrative connections within the group (community), in the second – intergroup positive interactions. Group social capital can negatively affect the general social system in the case of opposition of local norms and values to national regulations. In modern conditions, the combination of the heuristic potential of the archetypal customs of multicultural Ukrainian society with modern democratic mechanisms of social capital formation becomes a priority. The latter presupposes the acquisition of the normative status of the relationship of trust and responsibility between civil society and government, in various spheres of activity (production, finance, trade, etc.), etc. The sectoral indexation of Ukraine's social capital shows the existence of problem areas related to the loss of social capital due to low levels of trust in various branches of government, corruption, ineffective economic reforms, imperfect judiciary system and collaboration.

Key words: Ukraine; social capital; humanitarian values; trust; faith; traditions; Polonization; Russification; betrayal; customs; Russian aggression; collaborationism; clannishness.

Капітал – це людські ресурси, які можна використовувати у вигляді товару, причому і як в оречевленому вигляді (предметів і процесів), і як певні послуги. Класичне його розуміння спирається на виділення засобів праці (основний) та предметів праці (оборотний капітал). Класики політекономії акцентували на розумінні капіталу як нагромадженої людської праці (А. Сміт, Д. Рікардо) та самозростаючу вартість (К. Маркс та ін.). В індустріальну добу особлива увага звертається на людський капітал як концентроване уособлення демографічних, професійних, освітніх, наукових та культурних чинників суспільного прогресу. Бурхливі перипетії ХХ ст. призвели усвідомлення тієї обставини, що вузьке, технократичне, розуміння сутності капіталу не повністю відповідає гуманітарним цивілізаційним пріоритетам розвитку людства: гонитва лише за прибутком на

додану вартість викреслює з поля зору саму людину. Саме в подібному контексті і слід сприймати бурхливе зростання уваги дослідників до такої форми капіталу, як **капітал соціальний**. За своєю суттю він є своєрідним синтезом результатів людської праці, з одного боку, та взаємин між людьми на підставі довіри, взаємоповаги, підтримки та інших моральних регулятивів – з другого. При цьому від наявності, підтримки та розвитку соціального капіталу безпосереднім чином залежить згуртованість суспільства, його здатність ставити і розв'язувати стратегічні програми свого розвитку, успішно відстоювати національні інтереси тощо.

В Україні саме суспільна єдність, солідарність, громадянський обов'язок, патріотизм, тобто традиційний соціальний капітал, визначали загальнонаціональні здобутки та пріоритети розвитку,

причому як у періоди державного злету (зокрема, княжої доби та козацько-гетьманського періоду), так і в умовах іноземного засилля – як підвалина вільного руху. Загарбання українських земель супроводжувалось цілеспрямованими зусиллями окупантів в напрямку нівелювання власної ідентичності уярмленого народу шляхом руйнування традиційного соціального капіталу: знищення культури та національного суспільно-економічного ладу, девальвації етнічних цінностей, дискредитації національних ідеалів, лідерів та духовних авторитетів, заміщення автентичних комунікативних зв'язків привнесеними чужоземними тощо. Натомість насаджувалися корисливість, лицемірство, продажність, прислужливість, покірність та ін., тобто адаптивні наративи існування/виживання підданих в автократичному суспільстві.

Процес розбудови сучасної незалежної України визначається взаємообумовленими стратегічними завданнями: по-перше, необхідно подолати артефакти радянського минулого, пов'язані з пануванням принципів тоталітаризму, по-друге – вибудувати розвинену демократичну державу, повноцінного суб'єкта міжнародних відносин. Реалізації цих завдань чинився і чиниться шалений спротив, причому як усередині, так і ззовні країни. Внутрішнє протистояння живиться адептами «русско-советського міра» з їхніми поглядами щодо збереження і відродження заскоружлих ідеологем існування та панування імперії. Своє опертя вони знаходять і в зовнішній підтримці, зокрема агресивній політиці Росії щодо України, котра ставить перед собою мету повернення України під свій беззастережний контроль.

В обох випадках пошук ефективних засобів подолання загроз спирається на консолідаційний потенціал українського суспільства, в якому його соціальний капітал посідає одне із засадничих місць.

Метою дослідження є концептуальна експлікація креативних можливостей соціального капіталу в контексті трансформаційних процесів в українському суспільстві. Це передбачає з'ясування провідних концептів соціального капіталу, його витоків та розвитку в Україні, елімінаційних та привласнюючих загроз з боку агресорів, можливостей нарощування змісту і форм соціального капіталу в сучасних умовах. Науковий пошук здійснюється за допомогою методів історичної реконструкції, політичного аналізу та ціннісних підходів. Використання засобів соціологічного індексування різних секторальних вимірів соціального капіталу дає можливість виявити проблемні зони та перспективні діяльнісні сфери його приросту та використання.

Концепція соціального капіталу

Імператив формування соціального капіталу напрочуд виразно окреслено вже в євангельських свідченнях земного життя Ісуса Христа, зокрема в його спілкуванні з учнями, майбутніми апостолами. Показовими щодо цього були роздуми апостола Томи, що сумнівався у самому воскресінні Сина Божого – бо ж не спостерігав особисто ні страти Сина Божого на Голгофі, ні Його вознесіння: «Якщо не побачу на його руках знаків від цвяхів і не вкладу свого пальця у місце, де були цвяхи, а й руки моєї не вкладу в бік його – не повірю!» (Іоанн. 20: 25). Тобто певне твердження вимагало *начного підтвердження*. І воно відбулося: по восьми днях посередині зібрання

апостолів постав Ісус Христос і мовив до Томи: «Подай сюди свій палець і глянь на мої руки. І руку твою простягни і вклади її у бік мій. Та й не будь не віруючий – а віруючий» (Іоанн. 20: 27). Отже, наведено незаперечний доказ, здійснена верифікація дискурсу. І це є аксіоматичною підставою для сприйняття твердження як істини, тобто знімає необхідність її доведення у кожному наступному разі. Так і завершує своє звертання Ісус Христос до Томи: «Побачив мене, то й віруєш. Щасливі ті, які, не бачивши, увірували!» (Іоанн. 20: 29).

Отже, всі сумніви розвіялися, і спільнота апостолів первісним числом дванадцять набула духовно-світоглядну підставу для своєї діяльності, соціальний капітал неймовірної сили, котрий уможливив лавиноподібне налагодження та зростання мережі міжособистісних зв'язків та об'єднаних ресурсів-переконань віруючих. Саме так і сталося: попрямували апостоли в різні частини світу, і люди прийняли цю істину до серця свого. Віра в істинність слова спиралася на довіру до його носіїв, чия бездоганність була екзистенційною, тобто і за походженням, і за сутністю, а не декларованою і бездоказовою.

Концептуалізація ідеї соціального капіталу в європейській думці безпосередньо пов'язана з соціологічними напрацюваннями А. Сміта, Д. Рікардо, К. Маркса про безпосередній зв'язок економіки та соціального устрою, а також розуміння суспільства як цілісного організму (Г. Спенсер), котре спроможне творити державу добробуту (Л. фон Штейн). Саме поняття «соціальний капітал» використала в 1916 р. Л. Ханіфер для означення особливостей соціального спілкування в сім'ях та

спільнотах з домінуванням товариськості, доброзичливості та взаємної приязні. Потужний поштовх виокремленню цієї даності суспільного буття дали узагальнення Е. Дюркгайма та М. Вебера з їхніми акцентами на ціннісній мотивації економічних зрушень та зворотному впливі прогресу на процеси демократизації [5]. В новітній час своєрідним відліком стала книга П. Бурдьє «Відмінність. Соціальна критика та судження» (1979), в якій лейтмотивом інституалізації соціального капіталу розглядається мережа взаємин, побудованих на довірі. Звідси постає феномен *символічного авторитету*, тобто ціннісної складової, право якої на істинність сприймається як беззаперечне. У персоніфікованому вигляді носії таких ідеологем стають мірилом поведінки для членів соціальних мереж, задаючи власну градацію будь-яких ресурсів. Було також обґрунтовано структуру соціального капіталу, головними взаємопов'язаними складниками якої є, по-перше, самі соціальні відносини з їхніми атрибутивними детермінантами і, по-друге, ресурси, причому як у якісному, так і в кількісному вигляді [4].

Ф. Фукуяма визначає соціальний капітал як певний набір неформальних *цінностей та норм* певної спільноти, які уможливляють змогу їхньої співпраці один з одним. При цьому норми соціального капіталу і мають бути насамперед моральними цінностями, такими як правда, дотримання зобов'язань та взаємозв'язок [33]. Для інтерактивного діалогу між різними групами суспільства вельми важливим, на думку філософа, є *радіус довіри*, тобто той обшир інших груп, спілкування з якими ґрунтується на спорідненості їхніх базових нормативних переконань. Дж. Коулман

звернув увагу на «неписаний закон» всередині таких колективів, а саме – *жертвовність*, тобто здатність кожного члена притлумлювати власні інтереси і діяти в інтересах всієї спільноти, не полишаючи при цьому організуючі можливості та ефект раціональної дії. Окрім морального задоволення, діючі актори від потенціалу нарощування подібним чином соціального капіталу можуть мати і матеріальну вигоду, а ще більше – *суспільне благо*: виховання дітей, налагодження освіти та культури, підтримка людей з особливими потребами тощо [20, с. 136]. Досить важливим також є поділ соціального капіталу, здійснений К. Гроотером та Т. Бастлаєром, на *когнітивний*, який включає довірчі відносини, цінності та способи поведінки, та *структурний* – множину суспільних інститутів, мереж та організацій громадянського суспільства [9]. П. Штомпка звертає увагу на функціонування соціального капіталу в транзитивних суспільствах, до яких відноситься й Україна, з новими формами соціальних взаємин, котрі обтяжені традиційними (не завжди позитивними) нормами і цінностями [34]. Ґрунтовні студії соціального капіталу здійснили також В. Барт, В. Бейкер, П. Вілсон, Дж. Вулкок, Р. Інґелґарт, Н. Лінн, Т. Подер, М. Шифф та інші політологи.

Одним із перших у світовій соціології проблему соціального капіталу концептуалізував видатний український вчений М. Туган-Барановський у праці «Соціальні основи кооперації» (1916), вбачаючи його основу в *змагальній конкуренції та співпраці* між членами громади. Важливі узагальнення в цій царині здійснили О. Бова, Л. Богуш, В. Геєць, О. Демків, О. Кожем'якіна, А. Колодій, Е. Лібанова, А. Приятельчук, Л. Сохань,

Т. Ящук та ін. Особливості функціонування соціального капіталу українців у різних ситуативних випадках та секторальних напрямках проаналізували Є. Головаха, О. Злобіна, М. Лесечко, Ю. Середа, О. Сидорчук, В. Степаненко, котрі наголосили на необхідності стратегічного державного планування його підтримки та розвитку [16; 23; 28]. Відповідно постає проблема виявлення креативного значення соціального капіталу в умовах незалежної України, з'ясування загроз його існуванню та суспільно-політичних підстав для його нарощування і використання для цивілізаційного поступу держави.

Український соціальний капітал: витоки та трансформація

Етнополітичні формування на теренах давньої України прикметні існуванням розвинених форм соціального капіталу. В Скіфії, за свідченнями Геродота, царський абсолютизм за нагальної потреби доповнювався колегіальним правлінням зверхників сусідніх народів: таврів, агатірсів, неврів, андрофагів, гелонів, будінів і савроматів (Геродот. 4: 102). По суті справи, йдеться про військову демократію, спосіб правління із врахуванням громадської думки, коли у мирний час рішення ухвалювалися колегіально (радами старшин, аристократів чи вождів), але під час військових дій право на конкретні рішення належало виключно головному зверхнику [21, с. 96].

У державі антів, які, за свідченням грецького імператора Маврикія (582–612), славились «своєю любов'ю до свободи», панував патріархально-аристократичний устрій, де справи вирішували старшини родів, а згодом батьки родин, але «всякі справи, що виходили за межі

домашніх інтересів племені, потребували згоди й рішення збору народу й старців і народу з дотичних племен» [10, с. 371]. В княжі часи верховна влада правителя істотно обмежувалась управлінськими ресурсами соціальних мереж: аристократія у вигляді боярської ради визначала необхідність військового рушення, його матеріальне та фінансове забезпечення, власне оголошення війни, а віче як орган самоврядування мешканців столиці визначало чинність перебування князя на троні, його військову та податкову політику тощо [22, с. 119]. Відповідні аналогії є чинними і щодо української історії часів Великого князівства Литовського, яке в своєму політико-державному устрої спиралося на давньоруську систему права, ділову мову, культуру управління тощо, тобто **соціальний капітал українського соціуму не зазнав істотної деструкції чи трансформації**.

У часи бездержавності головними джерелами створення та відтворення соціального капіталу стали самоорганізаційні потенції українського народу, спрямовані на захист своїх прав та свобод, збереження власної ідентичності. В ціннісному тезаурусі першочергові позиції обіймали категорії волі, гідності і честі. Саме на їхній захист спрямовувалась суспільна енергетика шляхом самоорганізації населення в рух опору загарбникам, зокрема в систему козацького стану. Соціальний капітал цієї спільноти виявився напрочуд потужним і продуктивним, оскільки ґрунтувався на принципах морального обов'язку його учасників один перед одним, а усіх разом – перед всією Україною. На цих же імперативах вибудовувалась і вся система адміністративно-цивільного та кримінального права. Як зазначав Д. Яворницький, «запорізькі

козаки керувались не писаними законами, а «стародавнім звичаєм, словесним правом і здоровим глуздом» [36, с. 149]. Перед судом всі були рівні, панувала довіра та доступність прохачів до всіх процесуальних рівнів, а рішення приймалось до послуху безумовного виконання. **Соціальний капітал цієї верстви українського суспільства виявився чи не найстійкішим в умовах постійного асиміляційного та репресивного тиску з боку окупантів**.

Визначальними онтологічними підставами ідентифікації і відтворення української національної ідентичності є *звичаї* народу. Видатний етнолог Олекса Воропай підкреслював, що *звичаї* являють собою багатівкове надбання нації, опредметнені світогляд, світовідчуття та взаємини між людьми. Вони охоплюють всі ділянки народного життя в сім'ї, громаді та суспільстві і концентрують у собі напрацьований багатьма поколіннями соціальний капітал українства. «Звичаї, – наголошував учений, – це ті неписані закони, якими керуються в найменших щоденних і найбільших національних справах. Звичаї, а також мова – це ті найміцніші елементи, що об'єднують окремих людей в один народ, в одну націю» [6, с. 9]. Особливого значення *звичаї* набувають у кризові або біфуркаційні для всього народу (чи його частини) часи існування – саме вони переймають на себе *функцію самозбереження та відтворення етнічних цінностей*. Кризові періоди асоціюються насамперед із відсутністю національної держави, коли на етнічне буття накладається прийшла політична матриця; збурення для народу чи його окремих груп мають місце у разі необхідності (добровільній чи вимушеній) міграції з предківської

землі і облаштування власного життя в чужому інокультурному соціумі.

Потужний соціальний капітал формувався не лише у військовій, але й побутовій та виробничій сферах. Усталені соціальні зв'язки створювали надійний підмурівок для розв'язання нагальних проблем життя спільноти, причому підсумок колективних зусиль практично завжди мав синергетичний ефект. Яскравим прикладом подібної діяльності була, наприклад, практика проведення толоки – одноразової добровільної праці гуртом – для швидкого виконання значного обсягу робіт – косовиці, возовиці, гребовиці, закладин, валькування, кладення, мастіння, випасання, вирубування, орання тощо. Ефект докладання спільних зусиль досягався завдяки формуванню внутрішнього імперативу безумовності «Я»-участі всіх членів громади у відповідних акціях: «обов'язковість відробітку кожному члену толоки господарем формувала ціннісні орієнтири сільської громади – надійність, обов'язковість, відданість, відповідальність, підтримку, довірливість тощо» [15, с. 53]. Усталені віками господарсько-культурні типи життєдіяльності українців, зокрема, такі, як орне землеробство, домашнє та пасовищне скотарство, мануфактурне (цехове) виробництво та ін., були тим діяльним середовищем, у якому звичаї і традиції народу творились і відтворювались, посилюючи тим самим соціальний капітал відповідних суб'єктів (груп) суспільства.

Головною запорукою успішного примноження соціального капіталу нації є її єдність та стратегія стійкого розвитку власної держави. Відповідно потенційною загрозою для його збереження та відтворення є агресивний зовнішній

вплив, спрямований на асиміляцію захоплених українських ресурсів – людських та матеріальних.

У часи татаро-монгольської навали осердьева Україна-Русь практично уникла деструктивної соціокультурної трансформації, натомість її периферійні північно-східні околиці зазнали тотального політико-світоглядного перебалансування в напрямку сприйняття як нормативних цінностей норм і правил поведінки завойовника. Соціальний капітал тамтешніх давньоруських соціальних страт волзько-окського межиріччя (влади, управління, церкви, війська та ін.), його структура, зв'язки, цінності і норми поведінки були практично повністю зневажені і, зрештою, еліміновані. Як зазначає відомий фахівець Р. Скринніков, «татарське нашествя призвело до того, що стара знать, яка походила від варязьких зверхників та дружинників, зникла з лиця землі» [29, с. 4]. Відповідний людський та соціальний капітал було заміщено: місцевими прислужниками як виконавчою структурою та нормативно-ціннісними детермінантами ханської держави – як канону поведінки. Водночас культурно-релігійний ресурс захоплених територій (мова, віра, письмо, генеалогія, міжнародні зв'язки) був привласнений і використаний для подальшої експансії ординців в Європу.

Наприкінці XIV ст., зокрема після проголошення Кревської унії (1385), розпочинаються намагання колонізації українських земель. У 1434 р. в Галичині скасовується місцеве право із заміною на врядування та суди за польським зразком, чим закладалися підвалини для девальвації соціального капіталу середнього класу та чиновництва. Люблінська унія (1569) уможливила своєрідне

посполите рушення на українське суспільство у всіх сферах: чорноземи оголошувались «пустими землями» з правом на їх «освоєння» дрібнопомісною шляхтою, православ'я та «руська» мова – «хлопськими», тобто другосортними, віра й освіта перелаштовувалися на латинський лад. Бути поляком (католиком, шляхтичем, паном тощо) стало вигідним, а тому під загрозою опинилося існування цілих прошарків українського соціуму, переважно середнього та аристократичного рівнів. Водночас соціальний капітал осередкових станів – селянства, ремісників, духовенства, козацтва, освітян та ін. – виявився настільки стійким, що боротьба за збереження національної ідентичності набула найрізноманітніших форм та потужності. Відповіді української спільноти Варшава отримала практично одразу у вигляді розбудови української церкви, освіти та культури, мирних спротивів та акцій, зрештою, збройних повстань, вінцем яких стала Визвольна боротьба українського народу 1648–1676 рр.

На жаль, так звані Переяславські угоди 1654 р. та їхні наступні «обкарнані» модифікації московська влада взяла в користування як інструмент зросійщення України. Соціальний капітал нації руйнувався системно і послідовно: заміні підлягали адміністративний та управлінський устрій, право, система освіти та культури, військова організація, судочинство, соціальне становище населення тощо. Натомість послух забезпечувався жорстокими репресіями щодо нескорених та пільгами і благами – для покірних. Запорізька Січ була зруйнована, козацькі вольності – зневажені, зате серед лояльної старшини та шляхти була проведена нобілітація – отримання

дворянських прав за російським табелем рангів. У серпневому 1775 р. маніфесті імператриці Катерини II було проголошено: «Всем же старшинам... соразмерно службе и званию получают степени».

Соціально-політична трансформація українського суспільства почала відбуватися за московськими лекалами-матрицями, серед яких моральні засади та принципи були відсутні повністю, а панували категорії насильства, страху, підкупу, грабунку та обману. На практиці ця модель державної політики і поведінки імперської людності напрочуд виразно окреслена англійським посланником кінця XVI ст. Дж. Флетчером: «Що стосується правдивості слова, то росіяни вважають його майже нічим, якщо можуть що-небудь виграти обманом і порушити дану обіцянку... Кожен росіянин не вірить тому, що каже інший, але й сам не скаже нічого такого, на що можна було б поклястися. Ці якості роблять їх огидними в очах всіх їхніх сусідів, особливо татар...» [32, с. 138]. Цей же посол згадує і виразну характеристику своїх підданих царем Іваном Грозним: «Всі мої росіяни – злодії» [32, с. 38]. Зрозуміло, що ні брехливість, ні крадіяство не могли виступати чинниками мобілізації підлеглого населення в певну дієздатну спільноту. Натомість функцію гуртування населення в «злютоване» ціле виконували владні тоталітарні «детермінанти»: організоване (державне) насильство, з одного боку, і доступ до ресурсів для обмеженого кола осіб (політика батога і пряника) – з другого.

З часів відвідин Росії Дж. Флетчером її державна політика щодо населення практично не змінилася. Сучасний французький аналітик А. Безансон зазначає: «Мистецтво брехні таке ж старе,

як і сама Росія... брехня була предметом національної гордості» [3, с. 8]. *Брехня як норма поведінки* повністю нівелює довірливі міжлюдські стосунки, котрі регулюються вже іншими принципами, в основі яких – підступність, лицемірство, насильство та руйнування. У такому випадку соціальний капітал знищується, оскільки нівелюється сама людська індивідуальність, причому як у фізичному, так і сутнісному вимірах. «Поняття «капітал» взагалі, – зазначає сучасний російський правозахисник В. Гончар, – це поняття із сфери творення, поняття «людський капітал» – це співдружність творчих людей, серед руйнівників та вбивць – немає капіталу» [8].

А тому, наголошує провідний російський соціолог Е. Паїн, «жителі Росії, які мають російські паспорти, тільки називаються громадянами, але за суттю вони – піддані, об'єкт політичних маніпуляцій» [25, с. 44]. Лише громадянська нація змогла б зупинити «загрозу наростання фашизму» в цій державі, вважає вчений, але влада робить все, щоб такої нації не відбулося, а натомість «єднає» суспільство традиційними авторитарними засобами. Як зазначає відомий аналітик Л. Гудков, «умовна єдність утримується лише трьома тотальними соціальними інститутами: силовими або *репресивними органами*, механічно інтегруючими всю країну, *федеральними каналами ТВ*, котрі підпорядковані завданням пропаганди і політичного контролю, включаючи цілеспрямовану політику розваг, і *всезагальною середньою школою*, що забезпечує первинну соціалізацію і відтворення ідентичності пострадянської людини» (виділено Л. Гудковим. – В. К.) [11, с. 8]. І ця матриця – головний експортний продукт

Росії, особливо для «ближнього зарубіжжя», котре почало (різною мірою) оговтуватись від тоталітарної минувшини. А в Криму та на окупованих частинах Східної України подібна політика стала головним інструментом насильницької трансформації української ідентичності в «общероссийську».

Довіра – основа соціального капіталу

Соціальний капітал напружується протягом тривалих інтерактивних взаємодій, верифікація яких відбувалась як засобами практичного підтвердження очікуваного результату, так і морально-етичними підвалинами забезпечення самих актів діяння. Множинність однотипних (звичаєвих) соціальних зв'язків, з одного боку, та інваріативна ціннісно-поведінкова складова мотивацій членів мережі – з другого, викристалізуються в таку засадничу форму світовідношення до інших, як **довіра**. Це своєрідний категоріальний концентр прийняття намірів один одного, здатність сприймати внутрішню позицію співрозмовника як власну думку, переконання, навіть – ініціативу. Як зазначає О. Кожем'якіна, «довіра як змістовна основа соціального капіталу позначає можливість покладання на волю іншого, вимогу дотримання добровільно взятих зобов'язань, що здійснюється шляхом розповсюдження орієнтації на те, що взагалі можна очікувати від інших» [18, с. 129]. Тим-то довіра має таку високу ціну в міжлюдських взаєминах: індивіду – надає впевненості у власних силах та самоцінності, членам спільноти – інтерактивну координацію дій, всьому товариству – синергетичного ефекту досягання якісного здобутку, тобто успіху, суспільству загалом – єдності

у різноманітті, тобто усвідомлену демократичну мультикультурність.

Довіра є основою соціального капіталу (Фукуяма), найважливішим індикатором соціальної інтеграції суспільства (Бурдье), мірилом дієвості спільних цінностей (Коулмен). Але такі дефініції чинні насамперед стосовно традиційного суспільства з його персоніфікованими зв'язками та міжособистісними верифікаційними процедурами. Нині довіра як фундамент соціального капіталу набуває специфічної модифікації залежно від конкретної онтології. Розрізняють секторальні складові довіри: *когнітивні*, коли певні знання створюють можливості для прогнозування розвитку подій; *емоційні*, залежні від психологічної готовності суб'єкта дії наважуватись на ризики; *етологічні*, пов'язані з манерою та смыслом поведінкових акцій; *економічні*, що ґрунтуються на впевненості у порядності та добросовістності партнера; *політичні* – як впевненості у партнері, прогнозованості його намірів [31]. Зрозуміло, що кожному напрямку задіяний соціальний капітал створює особливі вимоги до об'єднуючих чинників групової взаємодії з відповідними суб'єктами та мережами впливу.

Водночас сучасне технократичне суспільство володіє потужними технологіями накопичення (зберігання), обробки, включно з маніпулятивною, та передачі інформації, що значною мірою руйнує класичні критерії довіри між суб'єктами мережі. Йдеться насамперед про відкритість самого інформаційного простору як для його донорів, так і для реципієнтів, що створює можливість лавиноподібного наростання певного смислового пулу і некритичного сприйняття міри його достовірності.

Важливо при цьому розрізняти значення і мотиваційну спроможність іншої духовно-практичної, спорідненої з довірою, категорії **віри**. У звичному сприйнятті її пов'язують насамперед із сферою сакральних відносин, релігійними почуттями та переконаннями людей щодо існування надприродних божественних субстанцій. Однак, як переконливо обґрунтував відомий український філософ В. Шинкарук, віра – це універсальне світовідношення всіх людей сприймати належне як суще, бажане як дійсне, майбутнє як сучасне, примарне як реальне. Подібне ставлення до дійсності не потребує ні раціонального доведення, ні емпіричного підтвердження, – воно імпліцитно закладається в людську свідомість як підстава і мета життєдіяльності. Набуті подібним чином переконання стають осердям моральної свідомості, через які та чи інша «дійсність може бути «визнана» або «відхилена» [34, с. 26].

Суть віри – ставлення людей до певних суджень, явищ, знань тощо незалежно від міри їхньої достовірності як до абсолютно істинних і, відповідно, до всіх інших, головне – типологічно споріднених із власними догматами, – як до невірних, неістинних. Як інтегративний чинник віра має потужні об'єднуючі можливості, котрі практично завжди мають спиратися на авторитет носія (месії) чи його трансляторів (пророків). Не випадково ідеологію суспільств тоталітарного типу іменують **світськими релігіями**, оскільки в них наявні всі метафізичні атрибути: диктатор як земний бог, офіційна ідеологія як сукупність непорушних канонів, символічна реальність у вигляді засобів ментального впливу, коло вірних – затурканих і уявлених системою людей тощо.

Подібне суспільство може створювати і створює капітал, але не соціальний, а оречевлений у вигляді влади і благ для його творців-узурпаторів. Схожим чином феномен віри може діяти і в сучасних інформаційних мережах з такими крайніми випадками, як формування своєрідних «груп смерті» із зовнішнім зомбуванням реципієнтів на самознищення. Споживач віртуальних фейків та спокус «ведеться» на пусті обіцянки та принади, полишаючи осторонь почуття емпатії, совісті, відповідальності; традиційні моральні цінності при цьому нерідко сприймаються як релікти «бабофона», тобто як артефакти «віджилого» (старшого) покоління. При цьому нагромаджений на засадах абсолютної віри всередині певної спільноти однодумців соціальний капітал може бути викликом і загрозою для інших членів суспільства, котрі не поділяють її цінностей. Особливу небезпеку при цьому становить радикалізм та фундаменталізм, прихильники яких не лише пропагують власні цінності, але й намагаються нав'язати їх іншим членам суспільства різноманітними засобами, включаючи й насильницькі. В такому разі соціальний капітал даної спільноти виконує різко негативну функцію щодо всього соціуму.

Руйнування соціального капіталу: зрада

Порушення системності з намаганням повного руйнування соціального капіталу українського соціуму відбувалось з активним залученням окремих його носіїв/спільнот для здійснення дій, суперечливих щодо його цілісності та існування загалом. Це – **зрада**, тобто дії, що мають морально-етичне несприйняття та кримінальну відповідальність.

В українській мові поняття «зрада» має такі основні значення: 1) перехід на бік ворога; віроломство, зрадництво; 2) порушення вірності у коханні, дружбі; 3) відмовлення від своїх переконань, поглядів і т. ін. [30, с. 696]. З огляду на значущість (позитивно-негативну, залежно від сторони учасників) подібних дій та їхню ситуативну та функціональну варіативність синонімічне гніздо носіїв такої ознаки напрочуд представницьке: віроломство, запроданство, відступництво, ренегатство, невірність, дезертирство, перевертні, хриstopродавці, перекинчики тощо. Причому підсумковий ефект зрадництва може кардинально відрізнитися від первісного ситуативного результату. Інакше кажучи, порушення однієї з ланок соціальних мереж може спричинити незворотні зміни у функціонуванні всієї системи. Таким чином, зрада, ця альтернатива довірі, своєю появою провокує ланцюгову реакцію, реакцію руйнування сукупного соціального капіталу шляхом трансляції (передачі) зацікавленим сторонам логістики його функціонування.

Для збереження повноти та ідентичності соціального капіталу максимальну загрозу становлять такі формопрояви зради: переродження, запроданство, відступництво. Всі вони мають дві головні взаємопов'язані риси: з одного боку, істотне порушення чи навіть руйнування автентичності, цілісності вихідної соціальної системи, з другого – ресурсне посилення мережі зовнішніх біфуркаційних чинників (впливів), що становлять чи можуть становити загрозу для вихідної спільноти.

Переродження, або ренегатство, визначається зреченням прийнятих цінностей та норм громадського життя з

наступним включенням даного індивіда в ціннісно-діяльнісну сферу антагоністичної мережі. Знаковим прикладом з минувшини може слугувати постать Яреми Вишневецького (1612–1651). Нащадок знаменитого лицарського роду самого Байди Вишневецького, син київського старости та доньки господаря Молдови був вихований у православній вірі, але в 1631 р. перейшов до римо-католиків. Володіючи величезними людськими та земельними ресурсами, утримував від 12 до 20 тис. кварцяного війська на Правобережжі, яке активно використовував для придушення повстань Павла Павлюка (1637), Якова Остряниці (1638), в битвах часів Визвольної війни під Львовом, Збаражем та Берестечком проти козацького війська Богдана Хмельницького. Використовував, таким чином, проти українців, чим заподіяв непоправної шкоди всьому колишньому рідному суспільству і, наомість, значно посилив міць польської сторони. Вже в наш час, з початком російсько-української агресії 2014 р., велика кількість українських урядовців, чиновників, військових, поліцейських, працівників спецслужб та ін. перекинулися на бік загарбника, зрадивши присягу на вірність народу України, і стали прислужниками ворога в Криму та на Донбасі, працюючи в окупаційних структурах, істотно вплинувши, таким чином, на співвідношення сил на цих ділянках протистояння.

Запроданство також супроводжується відповідною зміною норм і цінностей поведінки, мету якої становить меркантильний інтерес, тобто отримання вигоди – матеріальної, фінансової, кар'єрної тощо. З'яви українських народних депутатів, чиновників, політологів, журналістів та інших «миротворців» в

інформаційних мережах агресора з бочками дьогтю чи ківшами бруду на рідну країну є симптоматичними прикладами подібної зради. Діяльність «п'ятої колони» всередині нашої держави, яка живиться щедрими фінансовими вливаннями з боку агресора та іншими бажаними перевагами, також є проявами відвертого запроданства, котре, безумовно, має негативний вплив на стабільність та безпеку українського суспільства.

Сутність відступництва полягає у зреченні від взятих на себе ідеалів та зобов'язань, котрі мають громадське значення, особистій відмові від продовження консолідованої діяльності спільноти задля досягнення поставленої мети. У військовій справі яскравим прикладом подібних дій є дезертирство, тобто порушення присяги щодо захисту Вітчизни. Масовим відступництвом, включно з переродженням та запроданством окремих посадових осіб, стала поведінка переважної більшості частин Військово-Морського флоту України під час захоплення їхніх кораблів ворожими штурмовими групами: лічені бойові одиниці флоту знайшли мужність виконати присягу і не здатися ворогу.

Всі означені види зради поглиблюють існуючі лінії розмежування в українському соціумі, знекровлюючи його здатність ефективно протистояти ворогу та провадити успішні внутрішні реформи. Безумовно, кожен із подібних вчинків заслуговує на моральний осуд з боку співгромадян, а з боку держави – відповідного процесуального провадження у випадку існування підозри про можливість злочину. На жаль, національне законодавство ще досить лояльне щодо належної оцінки тих збитків і втрат та загроз для національних інтересів

України, котрі пов'язані із зрадницькими діями окремих її громадян.

Соціальний капітал сучасної України

У сучасній Україні соціальний капітал суспільства не становить певної системної цілісності, оскільки є досить фрагментованим, причому як за своїм походженням, так і сутністю та призначенням. Структурними складовими соціального капіталу є: 1) громадська спільнота (сім'я, поселення, організація, асоціація та ін.); 2) усталені зв'язки (комунікативна мережа); 3) регулятивні індикатори (норми та цінності); 4) колективна свідомість (відчуття єдності); 5) ресурс (духовний, матеріальний, фінансовий, інформаційний, політичний тощо). В неформальних соціальних мережах відбувається нагромадження та обмін індивідуальним досвідом, встановлюються модальні обов'язки та пріоритети, формується відповідальність за особисту позицію. Вихід за межі локальних груп уможливорюється на підставі генералізованої довіри, тобто відповідного ставлення до всіх членів, до людини як такої. Водночас інституціональна довіра, тобто довіра до державних та політичних структур, визначається мірою відповідності їхньої діяльності взятим на себе (делегованим суспільством) зобов'язанням. У подібному комунікативному діалозі усталюються соціальні норми, тобто взаєморозуміння щодо прав і обов'язків кожної із сторін, оптимальним наслідком функціонування яких є набуття реальної суспільної єдності. Асоціативне членство громадян у різних організаціях створює багатомірне плетиво комунікаційних перетинань, котре, безумовно, сприяє

відкритості та прозорості дій суб'єктів взаємин, їхній синергетичній взаємодії.

Комунікативна мережа соціального капіталу також досить чітко структурована і поділяється на дві форми: 1) зв'язуючу і 2) об'єднуючу [26]. Перша локалізована всередині окремої групи/спільноти (сім'ї, роду, поселення, клубу тощо) і торкається спілкування людей одного походження, інтересів, статі, віри тощо. Друга виконує функції налагодження контактів між різними колективами, приймаючи засадничими імперативами взаємозв'язку такі категорії, як щирий інтерес, повагу та толерантність у взаєминах. У широкому розумінні обидва комунікативні дискурси творять обриси суспільства як громадянського, в якому всі учасники зацікавлені в пошуку спільних точок дотику для розв'язання нагальних проблем, намагаючись уникати при цьому протистояння та конфронтації, а також визначати перспективи подальшої взаємодії. Для суспільств транзитивного, перехідного типу, до яких належить і Україна, вельми важливим є виокремлення ще однієї, третьої, форми соціального капіталу – вертикальної, або консолідуючої. Вона стає запорукою того, що суспільство довіряє обраній ним же владі і підтримує ефективність виконання нею довірених повноважень, а управлінські структури діють із суворим дотриманням закону та в річищі звітності перед громадянами за виконання взятих на себе зобов'язань.

Важливим індикатором значення соціального капіталу є використання його як **ресурсу**. Власне кажучи, будь-який соціальний капітал є ресурсом, однак спрямованість його використання членами мережі визначається власними усталеними цінностями і нормами,

і насамперед – на благо самих членів громади. У разі, коли постає потреба в реагуванні на запити всього громадянства, *соціальний капітал групи працює на користь всього суспільства*, що є свідченням його позитивної інтегрованості. Однак не поодинокими є випадки, коли сукупний соціальний капітал використовується на користь чийось конкретних меркантильних інтересів, як із членів спільноти, так і сторонньої заангажованої особи. В такому разі довіра всіх учасників соціальної мережі використовується з корисливою метою: досягнення політичного успіху (обман виборців), збагачення (обман вкладників), успішної кар'єри (кумівство та протекціонізм) тощо. В усіх цих випадках відбувається знецінення вихідного соціального капіталу, оскільки під сумнів були поставлені самі принципи його формування та призначення.

Соціальний капітал як ресурс формується в різноманітних сферах і секторах суспільного життя, починаючи від сім'ї і закінчуючи політичною елітою. В національних інтересах держави необхідно вести цілеспрямовану політику зі збереження існуючого та примноження (створення) нового соціального капіталу як інтегративного суспільного чинника. В першому випадку йдеться насамперед про підтримку сімейних та родинних цінностей, культури та звичаєвої повсякденності, громадянської активності, колективної патріотичної свідомості, в другому – про розвиток гуманітарної сфери (науки, освіти), економіки та сільського господарства, зокрема зміцнення корпоративного духу та відповідальності перед суспільством. На жаль, у реальній практиці відповідні кроки здійснюються не завжди послідовно та ефективно.

Показовим прикладом об'єднання зусиль на міжнародному рівні небайдужих до людського болю і страждань людей стала діяльність Червоного Хреста – чи не найповажнішої гуманітарної організації сучасності. Започаткований ще в 1863 р. в Женеві як добровільна ініціатива активних громадян, керуючись моральними принципами ставлення до всіх людей, цей рух проголосив своєю метою захист життя та гідності жертв міжнародних та внутрішніх збройних конфліктів. Нині, коли коло його активних членів сягає близько 100 млн. чол., свою небайдужість Червоний Хрест проявляє до захисту людського життя та здоров'я і поза військовими зіткненнями, звертаючи увагу також і на запобігання людським стражданням та їх полегшення, стоячи при цьому поза расовими, релігійними чи політичними критеріями.

В освітній сфері, наприклад, формування соціального капіталу є одним із найефективніших джерел інвестування, показником соціального розвитку загалом. В Україні витрати на освітню сферу становлять приблизно п'ять відсотків річних від бюджету, що співмірно з аналогічними витратами таких країн, як Польща та Німеччина. Однак фінансування використовується неефективно з багатьох причин, зокрема і через непрозорість відносин у системі «індивід – навчальний заклад – держава». Наслідком цього, вважають фахівці, стало різке падіння престижу вітчизняної науки і посилення міграційних настроїв [2]. Зрештою, розпорошується сам процес відтворення людського капіталу з небажаними наслідками для всього суспільства.

Серед різновидів виділяють аграрний соціальний капітал, сутність якого

полягає в системному об'єднанні виробників, земельного фонду, виробничих потужностей навколо цільової стратегії – забезпечення продовольчої незалежності держави [7]. Підґрунтям його розвитку постає виражена державна політика, котра за своїми зусиллями має бути багатовекторною, а пріоритетами визначати підтримку людського потенціалу сільських поселень. В Україні традиційно село було не лише виробником сільськогосподарської продукції, але й творцем, зберігачем та охоронцем національної культури. Саме в цьому і полягала своєрідна історична місія хліборобів в часи бездержавності: виступати своєрідним гарантом існування самої української ідентичності, ініціювати рухи за свободу і незалежність, зберігати генофонд нації. Цю обставину чітко усвідомлювали радянські органи влади, спрямувавши на українське селянство всю потужність власних каральних органів, маючи на меті його повне фізичне та моральне знесення.

Аналітики зазначають, що «сучасний стан сільського соціуму характеризується руйнуванням соціального капіталу» [9, с. 63]. Нині селянин фактично не є власником землі, сільська інфраструктура (культурна, комунальна тощо) знаходиться в занедбаному стані, хронічне безробіття та бідність, вимушена трудова міграція, проблеми з охороною здоров'я та освітою для дітей, комунікативні провали у спілкуванні з владою – ці та інші проблеми істотно підривають можливість реалізації ще збереженого соціального капіталу і повноцінного розвитку села. Спроби провести земельну реформу постійно векторизуються аграрними монополіями у власних корисливих інтересах. А тому

сучасний український фермер вправі сподіватися від держави на ставлення до себе не лише як до землевласника та виробника життєво важливої продукції, але і як осередкової соціокультурної страсти суспільства, своєрідного депозитарію питомих українських цінностей.

Як і будь-який інший ресурс, соціальний капітал може виконувати негативну функцію або використовуватися з деструктивною метою. Цінності, котрі об'єднують членів певної групи, можуть мати відрубний, ізоляціоністський зміст, рішуче відмежовуючи дану спільноту від інших соціальних мереж. У даному разі зв'язуючий соціальний капітал унеможливорює дію його об'єднуючого аналога, створюючи тим самим ситуацію неприйняття і несприйняття цінностей інших спільнот. Класичними прикладами виступають релігійні чи етнічні групи, ідеологічна мотивація яких штовхає їхніх членів на позицію ізоляціонізму, відчуження від взаємокорисних відносин з навколишнім соціумом. Організовані злочинні групи, котрі живляться фактично незаконним відчуженням власності від їхніх господарів, також характеризуються міцними внутрішніми зв'язками, котрі, однак, ігнорують і норми моралі, і вимоги законодавства.

Втім і сам соціум здатен продукувати загальну атмосферу неприйняття, ігнорування чи навіть приниження в їхньому статусі представників тих чи інших соціальних груп, що особливо виразно проявляється у кастових суспільствах східного типу. Ситуація стає деструктивною, коли носії даного ресурсу ставлять перед собою мету поширення власних норм і мотивів поведінки на неасоційованих членів соціальних мереж. В крайніх випадках це відбувається із

застосуванням немирних засобів впливу, включно з безпосереднім насильним втручанням у звичаї та діяльність інших соціальних чи культурних груп. У сучасному світі реальність подібних тенденцій справедливо пов'язують із теорією та практикою діяльності різного роду фундаменталістів та екстремістів: релігійних (ісламських, православних та ін.), расових, етнічних тощо.

Вимірювання соціального капіталу

У соціології не існує універсального критерію кількісного вимірювання соціального капіталу [1]. Причиною цього є його багатовимірність та полісутнісність, що відкриває можливість факторного аналізу за тими чи іншими засадничими показниками. Індикаторами можуть виступати різні індекси: довіри, цінностей, розвитку громадянського суспільства, легкості ведення бізнесу та ін. Важливими є також відстеження психологічних параметрів суспільного буття, зокрема таких категорій, як щастя, добробут, впевненість у завтрашньому дні, і водночас їхніх смислових антиномій – розчарувань, страху, відчаю і небезпеки. В сукупності отримані результати можуть виступати емпіричною підставою для реконструкції об'єктивної картини внутрішньої інтегрованості та консолідованості суспільства, виявити існуючі в ньому реальні та потенційні лінії розмежувань та розколу, включно з такими їхніми крайніми варіантами, як червоні лінії, за якими розпочинаються незворотні процеси втрати ідентичності суб'єктів взаємодії.

Досить перспективним напрямком оцінки соціального капіталу є вивчення довіри громадян до влади загалом, а

також до окремих її гілок зокрема. Так, Всесвітній Економічний Форум (World Economic Forum – WEF) щорічно проводить дослідження щодо *рівня довіри до політиків* у різних країнах світу; оцінки здійснюються за шкалою 0–7 балів. У 2020 р. Україна з показником 2,5 опинилася на 91 місці (із 137), а до першої сімки увійшли Сінгапур (6,4), ОАЕ (6,3), Нова Зеландія (6,1), Катар (5,9), Норвегія (5,7) та Нідерланди (5,6) [27]. За важливим економічним показником, а саме – рейтингом легкості ведення бізнесу, Україна в 2020 р. обійняла 64 місце; слід при цьому враховувати, що порівняно з 2012 р. Україна поліпшила свій показник на 88 (!) позицій. Поступальний рух в обох напрямках дає підстави для висновків щодо певної ефективності обраних імперативів державного розвитку, а разом з тим викликає занепокоєння щодо збереження значного розриву за цими показниками з провідними країнами світу.

У 2013 р. Європейська Бізнес Асоціація запропонувала дослідити в Україні індекс довіри до судової влади (Судовий індекс), і ця практика продовжується щорічно [24]. Втім до самої структури оцінювання закладено переважно критерії самооцінки (судів – владою, судів – суддями тощо), а меншою мірою враховується думка громадян з цього приводу. Остання, за даними авторитетних соціологічних мереж, практично однозначна в рівні високої недовіри до суддівської системи з настійною вимогою її кардинального реформування. Українське суспільство відчуває постійні потрясіння від тих чи інших, не завжди коректних, суддівських рішень, за які сама вона практично не несе ніякої відповідальності. Особливо показовим у цьому контексті було рішення Конституційного

Суду України восени 2020 р. щодо антикорупційного законодавства, яким боротьба з відповідними зловживаннями серед чиновництва та інших посадовців була зведена практично нанівець, що викликало глибоке суспільне обурення.

Переконалим свідченням цього є моніторинг загального психоемоційного стану суспільства як тієї підвалини, котра унормовує провідні тенденції ціннісної орієнтації людей. Соціологи виділяють три групи трендів емоційної трансформації: 1) мобілізувальні, 2) потенційно активізаційні, 3) блокуючі активність. Моніторинг змін у послідовності років 2013–2015–2017 засвідчує відчутне переважання станів з перших двох груп порівняно з третьою з максимальним показником у «бажанні змін» – 40,7% [16, с. 49]. Водночас та обставина, що серед негативних трендів першість набуває категорія «розчарування», якраз і є тим критерієм, за яким суспільство оцінює дії влади.

Навзаєм оцінки Європейської Асоціації Бізнесу, засвідчують соціальні мережі, в Україні різновартісні за перспективою сприяння іноземним інвестиціям, причому найбільшу стурбованість викликають проблеми на вищих ієрархічних рівнях влади. Відповідний інвестиційний індекс містить десять показників, розподілених по трьох зонах: червона (негативна оцінка), синя (нейтральна) і зелена (позитивна). В Україні до червоної зони увійшли: недовіра до судової влади, розповсюджена корупція, захоплення влади олігархами, обтяжливе та нестабільне законодавство; до синьої – репресивні дії правоохоронних органів, складне податкове адміністрування, нестабільна валюта і фінансова система; до зеленої – військовий конфлікт з Росією,

вплив влади на рух капіталу і валютних операцій, масштабна трудова міграція з України [14]. В це важко повірити, але навіть конфлікт з Росією, що для українців є лихом № 1, для іноземців підпадає як загроза для їхніх інвестицій порівняно з «діями» самої української влади у власній державі.

Водночас деякі показники ідентифікації соціального капіталу не завжди сприймаються як побудовані на коректних засадах. Так, наприклад, оцінюючи соціальний капітал сучасного українського суспільства на предмет *найпотужніших* генерувальних структур, до таких відносять (!) «рентоорієнтовані мережі патронажу, системотвірними позиціями в яких є посади в органах державної влади, наділені адміністративними, контрольними, регуляторними і репресивними повноваженнями» [12, с. 18]. Презентований тут механізм досягнення бажаного результату, тобто заволодіння певним ресурсом (кар'єрним, фінансовим і т. ін.), є класичною корупційною схемою використання державної посади для отримання особистої вигоди за зроблену послугу. А тому до соціального капіталу подібні схеми та механізми не мають жодного стосунку, а становлять лише предмет професійної зацікавленості слідчих органів.

У цьому контексті важливим індикатором є індекс сприйняття корупції, котрий характеризує насамперед здатність суспільства і держави долати негативні явища законними способами [17]. В 2020 р. Україна з 33 балами із 100 можливих зайняла 117 місце із 180 включених до переліку країн; стільки ж балів набрали Єгипет, Свaziленд, Непал, Замбія і Сьєрра-Леоне. Передні три позиції обійняли Нова Зеландія і Данія (по 88 балів)

та Фінляндія (85); на останніх щаблях опинилися Сирія (14), Сомалі (12) та Судан (12). Попри те, що рівень корупції в нашій країні визнається найвищим у Європі, відносного прогресу було досягнуто насамперед за рахунок створення системи антикорупційних органів – НАБУ, САП, АКС та ін. В цих умовах вирішальне слово залишається за органами влади, котрим цілком до снаги зробити з них дієвий інструмент боротьби із зловживаннями. Тим самим йдеться про створення резерву для формування соціального капіталу всього суспільства, оскільки боротьба з корупцією неминуче призводить до збільшення довіри громадян до влади, перспектив чесного ведення бізнесу, відповідальності за свої вчинки та ін.

Перспективи

Водночас суспільство володіє належними резервами соціального капіталу у вигляді усталеної і збереженої системи традиційних цінностей, з одного боку, а також у вигляді структур та ініціатив організацій та рухів *громадянського суспільства* – з другого. Саме там зберігається і твориться соціальний ресурс забезпечення сталого розвитку України.

Безумовно, в сучасній Україні головним творцем і носієм соціального капіталу є **громадянське суспільство**. Сучасне українське суспільство знаходиться в стані транзитивного переходу від пострадянської моделі соціуму до бажаного стану консолідованої демократії. Це означає водночас, що воно являє собою соціально-територіальну реальність – з регіональними відмінностями, включно з сепаратистськими тенденціями, розбалансованою вертикаллю влади та управління, неефективною

економікою, партійно-політичними розмежуваннями, релігійними протистояннями тощо. В таких умовах ініціатива, добра воля, пошук справедливості та інші ціннісні категорії постають моральними імперативами об'єднання небайдужих громадян у різноманітні організації та об'єднання, котрі в своїй сукупності і творять громадянське суспільство. З'єднувальна та об'єднувальна функції соціального капіталу формують загальнонаціональний ресурс, котрий спроможний як слугувати опертям у визначенні стратегії демократичного розвитку України, так і вишукувати необхідні можливості для протистояння зовнішнім та внутрішнім загрозам незалежності України.

Про те, що творцем сучасного соціального капіталу є громадянське суспільство, переконливо свідчать результати грудневого (2020) опитування Київського міжнародного інституту соціології, здійсненого на всій (крім окупованих районів) території України [13]. Найвищі органи влади користуються найменшою довірою: Верховна Рада – 12%, Кабінет Міністрів – 14%; дещо кращі показники у силових структурах: СБУ – 27%, Національна поліція – 29%, Патрульна поліція – 34%. Натомість громадським організаціям, ближньому оточенню та захисникам Вітчизни рівень довіри найбільший: волонтерам – 74%, Збройним силам та ближнім – 66% і 67%, Церкві – 52%. При цьому рівень довіри російським ЗМІ складає 3%, що, безумовно, свідчить про усвідомлений вибір громадянами визначених пріоритетів. Таким чином, з'єднуючі та об'єднуючі зв'язки в соціальних мережах стали цементуючою основою для консолідації народу в його спротиві агресору, зупиненні його

широкомасштабного наступу на всю Україну і визначальним чинником готовності українського народу відстояти свою незалежність.

Очікуваним наслідком подібних трансформацій має бути розбудова соціальної держави, в якій захист прав та інтересів кожного громадянина органічно пов'язаний з політикою влади на забезпечення добробуту і високого рівня життя всіх членів суспільства. В соціальній державі традиційний механізм створення соціального капіталу, побудований на довірливих взаєминах всередині різних спільнот, доповнюється модерними принципами взаємодії на загальнонаціональному рівні між усім суспільством та владними інституціями. Принципи довіри, порядності, честі, відповідальності, справедливості, толерантності тощо стають регулятивними підвалинами в ухваленні і виконанні державних програм та стратегічних ініціатив. Підсумковим ефектом є формування соціального ресурсу у вигляді консолідованого демократичного суспільства, котрий може ефективно використовуватися у разі необхідності.

В даному випадку слід усвідомлювати, що соціальна політика держави може вибудовуватись лише на надійному економічному фундаменті та консолідованій волі національного політикуму, що, в свою чергу, виступає запорукою побудови **соціальної держави**. Основна увага в умовах кризового стану національного виробництва зосереджувалась на підтримці соціальних стандартів та державних соціальних гарантій, соціального становища різних вікових груп та категорій населення (молоді, дітей, пенсіонерів, людей з особливими потребами, ветеранів, пільговиків тощо),

а останніми роками – і на забезпеченні субсидіями незаможних родин, переселенців та ін. А спроби на законодавчому рівні закріпити стратегію розвитку України у напрямку парадигми соціальної держави так і залишилися лише намірами. Ще в 2008 р. до Верховної Ради депутати В. Хара, О. Стоян, Я. Сухий внесли проект Закону України «Концепція соціальної держави Україна», в якому передбачалось закріпити національні пріоритети в цьому напрямку. В документі соціальна держава визначалась як «високорозвинена, правова демократична держава, яка визнає людину найвищою соціальною цінністю, забезпечує її права та свободи, гідні умови існування, безпеку і добробут, власний розвиток та волевиявлення, самореалізацію... на принципах громадянського суспільства, соціальної справедливості, рівності, солідарності та відповідальності» [19]. На жаль, ця ініціатива не отримала розвитку. Водночас приклад Держави Ізраїль переконливо свідчить, що навіть в умовах перманентної військової загрози урядова політика своїм головним пріоритетом має визначити саме побудову соціальної держави, яка отримує повноваження від людей та для їхнього ж блага і функціонує.

Висновки

Соціальний капітал постає як результат кумулятивної взаємодії суб'єктів соціального простору (індивідів, груп, спільнот) у вигляді ресурсу креативної життєдіяльності та безпеки людини. Підставами для взаємодії є унормовані всередині певної соціальної мережі цінності та пріоритети, імплементація яких у процесі інтерсуб'єктивної комунікації ґрунтується на взаємній довірі та нормах

поведінки, котрі розвивають продуктивну колективну діяльність. Соціальний капітал є однією з форм суспільного капіталу поряд з фінансовим, людським, матеріальним тощо, оскільки має свої специфічні закономірності походження, розвитку та функціонування. Онтологічною підставою є множина функціонально зорганізованих людських спільнот за солідарним принципом. Духовно-практичною основою постає сприяння та взаємодопомога, підтримка один одного, регулятивним засобом – довіра як до особистої позиції кожного з членів спільноти, так і її колективної волі. Загалом моральні імперативи є як засадничими, вихідними началами постання носіїв соціального капіталу, так і сутнісними організаторами його збереження та розвитку. Дієвий соціальний капітал уможливує креативне використання всіх інших форм капіталу, якими володіють члени конкретної соціальної мережі. Порушення ж його комунікативної чи функціональної системності і цілісності внаслідок дії певних дезорганізуючих чинників (зовнішній тиск, випадіння певних ланок мережі, їхнє переродження/зрада тощо) суттєво впливає на стан соціального капіталу, включно із загрозою його деградації та зникнення.

Державна політика соціального інвестування в гуманітарну сферу виступає ефективним механізмом не тільки збереження, але й примноження соціального капіталу суспільства. Подолання внутрішніх ліній розмежування, досягнення суспільної злагоди та солідарної участі громадян у захисті національних інтересів України каталізує підвищення рівня довіри на всіх ієрархічних рівнях соціуму, породжує синергетичний ефект дієвості стратегічного

планування. В цьому контексті креативна функція соціального капіталу полягає в індукуванні руху до соціального стану суспільства. Цей стан передбачає відповідність таким критеріям: у політичній сфері – утвердження реальної демократії та розвиток громадянського суспільства; в економічній – утвердження модернових технологій та продуктивного землеробства; в соціальній – розбудова системи гарантування високого рівня життя та самодостатності людини; в культурній – утвердження громадянської ідентичності, колективної свідомості, мультикультуралізму, ціннісних пріоритетів нації-держави. У політико-правовому вимірі це означає побудову соціальної держави, в якій високий рівень життя та добробуту всіх громадян є стратегічним смислом і мірилом діяльності всіх гілок та рівнів влади.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеєнко Д.Д. Кількісні виміри соціального капіталу. *Економічний вісник національного гірничого університету*. 2017. № 4. С. 31–38.
2. Баранник Л.Б., Даценко В.В. Соціальний капітал: питання теорії та практики. *Науковий погляд: економіка та управління*. 2019. № 1 (63). С. 160–166.
3. Безансон А. Свята Русь / пер. з фр. Київ: Кліо, 2017. 112 с.
4. Бурдьє П. [1983] *Форми капіталу*. *Економіка і соціологія*. 2002. Т. 3. № 5. С. 60–74.
5. Вебер М. Типи господарства. *Личность. Культура. Общество*. 2008. № 1 (40). С. 31–47.
6. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. Т. 1. Мюнхен: Українське видавництво, 1958. 455 с.
7. Газуда М.В., Газуда Л.М. Формування людського й соціального капіталу сільських територіальних систем. *Регулювання*

соціально-трудова відносин: сучасний стан та перспективи розвитку. Ніжин, 2017. С. 8–28.

8. Гончар В. Френсіс Фукуяма і Росія як уничтожена індивідуальність. URL: ru.krymr.com/a/27078773.html (дата звернення: 18.06.2015).

9. Грицаєнко М.І. Сутність соціального капіталу та його особливості в аграрній сфері. *Економіка АПК*. 2018. № 1. С. 60–65.

10. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12. кн. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1991. 736 с.

11. Гудков Л. Социальный капитал и идеологические ориентации. *Pro et Contra*. 2012. Май–июнь. С. 6–32.

12. Демків О. Соціальний капітал українського суспільства: сильні та слабкі капіталогенерувальні структури. *Соціологія: теорія, методи, моніторинг*. 2012. № 4. С. 3–21.

13. Державні та соціальні інститути: кому українці довіряють, а кому ні? URL: dif.org.ua/article/derzhavni-ta-sotsialni-instituti-komu-ukraintsi-doviryayut-a-komu-ni (дата звернення: 16.03.2021).

14. Дослідження і аналітика – European Business Association. URL: eao.com.ua/research/doslidzhennya-ta-analytika/ (дата звернення: 24.02.2021).

15. Євсєєва Г.П., Жак О.Д., Мірзоян К.Г. Толока – вид колективної взаємодопомоги в українському хатобудуванні. *Будівництво, матеріалознавство, машинобудування*. 2007. Вип. 99. С. 52–58.

16. Злобіна О. Ланцюги розчарувань: сучасні тренди емоційних трансформацій в українському суспільстві. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2017. № 4. С. 37–52.

17. Індекс сприйняття корупції-2020. URL: ti-ukraine.org/research/indeks-spryjnuyattya-koruptsiyi-2020

18. Кожем'якіна О.М. Довіра та соціальний капітал: просторова ціннісно-нормативна інтерпретація. *Демографія та соціальна економіка*. 2016. № 1 (21). С. 119–131.

19. Концепція соціальної держави України: Проект Закону України № 2312 від

02.04.2008. URL: ips.ligazakon.net/document/JF1S800A?an=3

20. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий. *Общественные науки и современность*. 2001. № 3. С. 121–139.

21. Крисаченко В.С. Історичні типи держав на теренах давньої України. *Українознавство*. 2012. № 1 (42). С. 95–100.

22. Крисаченко В.С. Українська державність княжих часів: сутнісні виміри. *Українознавство*. 2012. № 3 (44). С. 114–120.

23. Лесечко М.Д. Соціальний капітал: теорія і практика: монографія. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2010. 220 с.

24. Новоселова В. Індекс довіри до судової влади в Україні: поняття й критерії. *Національний юридичний журнал: теорія і практика*. 2016. Грудень. С. 12–15.

25. Паїн Е. Імперський синдром та імітація національного будівництва в Росії. *Соціологія: теорія, методи, моніторинг*. 2007. № 3. С. 38–59.

26. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії / Р.Д. Патнам, Р. Леонарді, Р.Й. Нанетті. Київ: Основи, 2001. 302 с.

27. Рейтинг стран по уровню доверия людей к политикам. URL: nonews.co/directory/lists/countries/public-trust-politicians

28. Серєда Ю.В. Соціальний капітал в Україні та інших країнах Європи: легітимність агрегованого конструкту. *Український соціум*. 2013. № 4 (47). С. 81–97.

29. Скрынников Р.Г. Третий Рим. Санкт-Петербург: Изд-во «Дмитрий Булавин», 1994. 192 с. URL: booksonline.com.ua/view.php?book=11573

30. Словник української мови. В XI т. Т. III / ред. тому Г.М. Гнатюк, Т.К. Черторизька. Київ: Наукова думка, 1972. 744 с.

31. Супрунець Т.А. Концептуалізація поняття «довіра» в контексті соціогуманітарних досліджень. *Вісник Львівського університету. Серія Соціологія*. 2013. Вип. 7. С. 77–86.

32. Флетчер Дж. О государстве Русском. Проезжая по Московии (Россия XVI–XVII

веков глазами дипломатов). Москва: Международные отношения, 1991. С. 25–138.

33. Фукуяма Ф. Великий крах. Людська природа і відновлення соціального порядку / пер. з англ. В. Дмитрука. Львів: Кальварія, 2005. 380 с.

34. Шинкарук В.І. Методологічні засади філософських учень про людину. *Філософська антропологія: екзистенціальні проблеми*. Київ: Педагогічна думка, 2000. С. 8–49.

35. Штомпка П. Доверие в эпоху глобализации. *Социальная политика и социология*. 2006. № 4. С. 8–15.

36. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. У 3-х т. Т. 1. Львів: Світ, 1990. 319 с.

REFERENCES

1. ALEKSEIENKO, D. (2017). Quantitative Measurements of Social Capital. *Ekonomichnyi visnyk natsionalnoho hirnychoho universytetu* (Economic Bulletin of the National Mining University), (4), pp. 31–38. [in Ukr.]

2. BARANNIK, L., DATSENKO, V., (2019). Social Capital: Questions of Theory and Practice. *Naukovyi pohliad: ekonomika ta upravlinnia* (Scientific View: Economics and Management), (1 (63)), pp. 160–166. [in Ukr.]

3. BEZANSON, A. (2017). *Holy Russia*. Kyiv: Klio, 112 p. [in Ukr.]

4. BOURDIEU, P. (2002). [1983] Forms of Capital. *Ekonomika i sotsiologhiia* (Economics and Sociology). Vol. 3 (5), pp. 60–74. [in Rus.]

5. WEBER, M. (2008). Types of Domination. *Lichnost. Kultura. Obshchestvo* (Personality. Culture. Society), (1 (40)), pp. 31–47. [in Rus.]

6. VOROPAI, O. (1958). *Customs of Our People*. Ethnographic Essay. Vol. 1. Munich: Ukrainian Publishing House. 455 p. [in Ukr.]

7. HAZUDA, M., HAZUDA, L. (2017). Formation of Human and Social Capital of Rural Territorial Systems. In: *Regulation of Social and Labor Relations: Current Status and Development Prospects*. Nizhyn, pp. 8–28. [in Ukr.]

8. HONCHAR, V. *Francis Fukuyama and Russia as the Destruction of Individuality*. [online] Available at: ru.krymr.com/a/27078773.html (06/18/2015). [in Rus.]

9. HRYTSAIENKO, M. (2018). The Essence of Social Capital and Its Features in the Agricultural Sector. *Ekonomika APK* (Economics of Agro-Industrial Complex), (1), pp. 60–65. [in Ukr.]

10. HRUSHEVSKY, M. (1991). *History of Ukraine-Rus*: In 11 vols., 12 books. Vol. 1. Kyiv: Naukova dumka. 736 s. [in Ukr.]

11. GUDKOV, L. (May-June 2012). Social Capital and Ideological Orientations. *Pro et Contra*, pp. 6–32. [in Rus.]

12. DEMKIV, O. (2012). Social Capital of the Ukrainian Society: Strong and Weak Capital-Generating Structures. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, monitorynh* (Sociology: Theory, Methods, Monitoring), (4), pp. 3–21. [in Ukr.]

13. *State and Social Institutions: Who Do Ukrainians Trust and Who Do They Not?* [online] Available at: dif.org.ua/article/derzhavni-ta-sotsialni-instituti-komu-ukraintsi-doviry-ayut-a-komu-ni (Accessed 16 March 2021).

14. *Research and Analytics – European Business Association*. [online] Available at: eao.com.ua/research/doslidzhennya-ta-analityka/ (Accessed 24 Feb. 2021).

15. YEVSIEIEVA, H., ZHAK, O., MIRZOIAN, K. (2007). Toloka as a Type of Collective Mutual Assistance in Ukrainian House-Building. *Budivnytstvo, materialoznavstvo, mashynobuduvannia* (Construction, Materials Science, Mechanical Engineering), Vol. 99, pp. 52–58. [in Ukr.]

16. ZLOBINA, O. (2017). Chains of Disappointments: Modern Trends of Emotional Transformations in Ukrainian Society. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh* (Sociology: Theory, Methods, Marketing), (4), pp. 37–52. [in Ukr.]

17. *Corruption Perception Index 2020*. [online] Available at: ti-ukraine.org/research/index-spryjnyattya-koruptsiyi-2020.

18. KOZHEMIAKINA, O. (2016). Trust and Social Capital: A Spatial Value-Normative Interpretation. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika* (Demography and Social Economy), (1 (21)), pp. 119–131. [in Ukr.]

19. *The Concept of the Welfare State of Ukraine: Draft Law of Ukraine No 2312 of*

02.04.2008. [online] Available at: ips.ligazakon.net/document/JF1S800A?an=3. [in Ukr.]

20. COLEMAN, J. (2001). Social and Human Capital. *Obshchestvennyye nauki i sovremennost* (Social Sciences and Modernity), (3), pp. 121–139. [in Rus.]

21. KRYSACHENKO, V. (2012). Historical Types of States on the Territory of Ancient Ukraine. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Vol. 1 (42), pp. 95–100. [in Ukr.]

22. KRYSACHENKO, V. (2012). Ukrainian Statehood of Princely Times: Essential Dimensions. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), Vol. 3 (44), pp. 114–120. [in Ukr.]

23. LESECHKO, M. (2010) Social Capital: Theory and Practice: A Monograph. Lviv: LRISA NASA, 220 p. [in Ukr.]

24. NOVOSELOVA, V. (December 2016). Index of Trust to the Judiciary System in Ukraine: Concepts and Criteria. *Natsionalnyi yurydychnyi zhurnal: teoriia i praktyka* (National Legal Journal: Theory and Practice), pp. 12–15. [in Ukr.]

25. PAIN, E. (2007). Imperial Syndrome and Imitation of Nation-Building in Russia. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, monitorynh* (Sociology: Theory, Methods, Monitoring), pp. 38–59. [in Ukr.]

26. PATNAM, R. et al. (2001). *Creation of Democracy. Traditions of Public Activity in modern Italy*. Kyiv: Osnovy, 302 p. [in Ukr.]

27. *Ranking of Countries by the Level of People's Trust in Politicians* [online] Available at: nonews.co/directory/lists/countries/public-trust-politicians. [in Ukr.]

28. SEREDA, Yu. (2013). Social Capital in Ukraine and Other European Countries: The

Legitimacy of the Aggregate Construct. *Ukrainskyi sotsium* (Ukrainian Society), (4 (47)), pp. 81–97. [in Ukr.]

29. SKRYNNIKOV, R. (1994). *The Third Rome*. [online] Saint Petersburg: Dmitry Bulavin. 192 p. Available at: booksonline.com.ua/view.php?book=11573. [in Rus.]

30. H. HNATIUK, T. CHERTORYZKA, eds. (1972). *Dictionary of the Ukrainian Language*. In XI vol. Vol. III. Kyiv: Naukova dumka, 744 p. [in Ukr.]

31. SUPRUNETS, T. (2013). Conceptualization of the Notion of “Trust” in the Context of Socio-Humanitarian Research. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii Sotsiologhiia* (Bulletin of Lviv University. Series: Sociology), Vol. 7, pp. 77–86. [in Ukr.]

32. FLETCHER, J. (1991). *About the Russian State. Driving through Muscovy (Russia of the 16th–17th Centuries through the Eyes of Diplomats)*. Moscow: Mezhdunarodnyye otnosheniya, pp. 25–138. [in Rus.]

33. FUKUIAMA, F. (2005). *The Great Crash. Human Nature and the Restoration of Social Order*. Lviv: Kalvariia, 380 p. [in Ukr.]

34. SHYNKARUK, V. (2000). Methodological Principles of Philosophical Teachings about Man. In: *Philosophical Anthropology: Existential Problems*. Kyiv: Pedahohichna dumka, pp. 8–49. [in Ukr.]

35. SHTOMPKA, P. (2006). Trust in the Era of Globalization. *Sotsialnaya politika i sotsiologiya* (Social Policy and Sociology), (4), pp. 8–15. [in Rus.]

36. YAVORNYTSKYI, D. (1990). *History of the Zaporozhzhian Cossacks*. In 3 volumes. Vol. 1. Lviv: Svit, 319 p. [in Ukr.]